

Διατριβή περὶ εὐθανασίας. Ἕνα μικρὸ καὶ παραμελημένο ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρι

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ι. ΚΑΛΑΜΑΤΑ*

Γιὰ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι¹, τὸν «κλεινὸ» διδάσκαλο τοῦ Γένους, τὸν πληθωρικὸ καὶ διαλάμποντα Ἕλληνα λόγιο τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ἔχουν γραφεῖ ἀρκετὰ μέχρι σήμερα. Πληθώρα μελετῶν καὶ ἀρθρῶν ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν παλαιότερη καὶ φτάνουν μέχρι τὴ νεώτερη ἱστορική, φιλοσοφική καὶ θεολογική κυρίως ἔρευνα, ἀποτιμοῦν τὸν πολυκύμαντο βίο καὶ τὴν πολυσχιδῆ δράση του κατατάσσοντάς τον στὶς πρὶο δυναμικὲς μορφές τοῦ 18ου αἰῶνα². Στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Βούλγαρις ὑπῆρξε πράγματι «πρόδρομος» τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ³. Καὶ οἱ δύο τους ἔζησαν καὶ ἔδρασαν στὴν κρισιμότερη περίοδο τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, προγευόμενοι τὶς στιγμὲς τοῦ Ἀγῶνα τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας τοῦ 1821, μὲ ἀποτέλεσμα παράλληλα ὁ ἕνας ὡς θεολόγος - φιλόσοφος καὶ ὁ ἄλλος ὡς φιλόλογος, νὰ προετοιμάσουν πνευματικὰ τὸ Γένος γι' αὐτόν⁴.

* Ὁ Ἀθανάσιος Ἰ. Καλαμάτας εἶναι Δρ. Θεολογίας Α.Π.Θ.

1. Υἱοθετῶ τὴν παλαιὰ γραφὴ τοῦ ὀνόματος Βούλγαρις, μὲ γιώτα (ι).

2. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλουσιότατη. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: S. BATALDEN, *Catherine IIs Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, [East European Monographs 115], New York 1982. D. STIERNON, Eugene Boulgaris, C. G. Conticello - V. Conticello (dirs.), *La Theologie Byzantine et sa Tradition*, τ. II, Turnhout 2002, 721-848. G. PODSKALSY, *Ἡ Ἑλληνική Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, μφρ., πρωτοπρ. Γ. Δ. Μετάλληνος, ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2008, 120-121, 424-460. *Εὐγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἴονιο Πανεπιστήμιο, Τμῆμα Ἱστορίας, ἐκδ. Κανάκη, Ἀθήνα 2009, μὲ ἀξιολογότερες εἰσηγήσεις. Σημαντικὴ ἀπὸ κάθε ἀποψη εἶναι καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ Κ. ΠΕΤΣΙΟΥ στὴν ἐπανεκδόση τῆς Λογικῆς τοῦ Βούλγαρι. Βλ. *Ἡ Λογικὴ ἐκ τῶν παλαιῶν τὲ καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα*, Προλεγόμενα - Ἐπιμέλεια - Εὐρετήρια Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσος, ἐκδ. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων - Τομέας Φιλοσοφίας - Ἐργαστήριο Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 2010, 11-174.

3. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἐκδ. Ἰταρος, Ἀθήνα 2000, 180.

4. Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΩΠΟΠΟΥΛΟΣ, «Εὐγένιος Βούλγαρις», *Νέα Ἑστία* 61(1957)33.

Παρ' ὅλα ταῦτα, ἡ σὲ βάθος ἐξέταση τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιχειρηθεῖ. Ἐνα μεγάλο κενὸ σ' ὅτι ἀφορᾷ στὴν παρουσία του στὸ ἰδεολογικὸ περιβάλλον τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ συνάμα τὶς πολυποίκιλες κοινωνικοπολιτικές, ἐκπαιδευτικές καὶ θεολογικὲς ζυμώσεις, συνεχίζει ἀκόμη νὰ ὑπάρχει.

Ἡ ἀπουσία, βέβαια, αὐτῆ τῆς βιογραφικῆς καὶ ἐργογραφικῆς προσέγγισής του, πιστεύω ὅτι ἔχει τὴν ἐξήγησή της. Κατὰ κύριο λόγο ὀφείλεται στὴ δυσκολία πού συναντᾷ ὁ κάθε ἐρευνητὴς νὰ τιθασεῖ τὸ τεράστιο σὲ ὄγκο καὶ ἔκταση συγγραφικὸ τοῦ ἔργου. Μία σειρά ἀπὸ θεολογικά, φιλοσοφικά, ἐπιστημονικά ἔργα, καθὼς ἐπίσης καὶ πολλές μεταφράσεις, ὅπως λόγου χάριν ὁ μεταφραστικὸς τοῦ ἄθλος τῶν Γεωργικῶν καὶ τῆς Αἰνειάδος τοῦ Βιργιλίου, ἔργα πού φιλοπόνησε ὅταν ἦταν στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Χερσῶνας στὴ Ρωσία, καταδεικνύουν ὅτι ὁ σοφὸς διδάσκαλος τοῦ Γένους ἦταν πολυγλωσσότατος⁵, γεγονός πού δυσκολεύει ἀρκετὰ τὸν σημερινὸ ἐρευνητὴ πού θὰ προσπαθήσει νὰ τὸν βιογραφήσει. Κοντὰ, βέβαια στὸ συγγραφικὸ ἔργο καὶ ἡ ἐπιστολογραφία του. Ὅπως γνωρίζουμε στὴν ἐνενηντάρχρονη διαδρομὴ τοῦ βίου του ὁ Βούλγαρις, μέσα ἀπὸ τὶς συχνὲς μετακινήσεις καὶ τὰ ταξίδια του συνδέθηκε μὲ πρόσωπα ὄχι μόνο τοῦ οἰκογενειακοῦ του περιβάλλοντος, ἀλλὰ καὶ μὲ πρόσωπα τοῦ εὐρύτερου πνευματικοῦ καὶ πολιτικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς του, γράφοντας ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν. Ἄν λάβουμε λοιπὸν ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ ἀλληλογραφία τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τὶς νεοελληνικὲς μας σπουδὲς –φέρνω ὡς παράδειγμα τὴν ὀγκώδη ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, τὸν τοποθετεῖ ψηλά, ὄχι μόνο στὴν ἑλληνικὴ κλίμακα, ἀλλὰ

5. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18^ο αἰῶνα*, ἐκδ. Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1985, 28-29. Ὡστόσο, τὸ κενὸ αὐτὸ ὄλο καὶ περισσότερο ἔρχονται καὶ τὸ καλύπτουν νεότερες μελέτες. Ἐπὶ παραδείγματι, ἀναφέρω τρεῖς διδακτορικὲς διατριβές. Βλ. Μ. Πατηνώτης, *Ἀπόπειρες διαμόρφωσης ἐπιστημονικοῦ λόγου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Ἀρχές τῆς Φυσικῆς Φιλοσοφίας στὸ ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη*, Ἀθήνα 2001. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΛΟΒΟΥ, *Τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βουλγάρεως στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο*, Ἀθήνα 2008. Α. Ι. ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ, *Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1816). Σκιαγράφηση τῶν πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων στὸν 18^ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2011.

6. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη ὑπῆρξε τεράστιο σὲ ἔκταση, πληθωρικὸ, πολυεπίπεδο καὶ καλύπτει ὅλα τὰ πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ: Θεολογία, Φιλοσοφία, Φιλολογία, Μουσική, Γεωγραφία, Θετικὲς καὶ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, εἶναι ὀρθὴ ἡ ἐκτίμηση τοῦ Β. ΚΝΟΣ, πού τὸν χαρακτηρίζει ὡς τὸν πιὸ μορφωμένο λόγιό τοῦ 18^{ου} αἰῶνα. Βλ. *Histoire de la littérature néo-grecque*, Uppsala 1962, 511.

καί μέσα στην παγκόσμια βιβλιογραφία⁷– ή άλληλογραφία του Βούλγαρι αποτελεί σημαντικότερο ιστορικό τεκμήριο για μία ευρύτερη θεώρηση και αποτίμηση της προσωπικότητάς του⁸.

Στό θεολογικό και φιλοσοφικό⁹ έργο του Βούλγαρι, ανήκει ένα μικρό και παραμελημένο έργο του, που δεν έχει προσεχθεί ιδιαίτερα από τους μελετητές του¹⁰, ή *Διατριβή περί Εύθανασίας*¹¹. Σύμφωνα με τον ίδιο, άρχισε να την γράφει όταν πατούσε τα εξήντα του χρόνια και την τελειοποίησε περί τα τέλη του

7. *Νεοελληνική επιστολογραφία*, Έπιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Βασική Βιβλιοθήκη Άετός, έκδ. Ζαχαρόπουλος, Άθήνα 1963, κοτ'.

8. Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Η ελληνική επιστολογραφία του Ευγένιου Βούλγαρι. Ένα έκδοτικό σχέδιο», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: *Έλλάδα και Άγία Πετρούπολη. Παρελθόν και Παρόν*, Πετρούπολη 2008, 121-125. Μία πρώτη απόπειρα καταλογογράφησης της είχε άρχισει να κάνει ο Άλκης Άγγέλου, ή οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε λόγω του θανάτου του διακεκριμένου νεοελληνιστή. Βλ. *Υπόμνημα*, Άθήνα 1974, 6.

9. Όρθότατα ο πρωτοπρ. Γ. Δ. Μεταλληνός επισημαίνει ότι σ' αυτό είναι διάχυτη ή «παράδοσιακότητα» και ή «πατερικότητα», επικεντρωμένη στις «άσκητικολειτουργικές» πρακτικές της Όρθοδοξίας. Βλ. «Επισημάνσεις στη Θεολογία του Ευγένιου Βουλγάρεως» στον τόμο: *Φῶτα και Φῶς*, έκδ. Άθως, Άθήνα 2001, 74-95.

10. Μικρή άναφορά κάνει ο Άλκης Άγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, έκδ. Έριμης, Άθήνα 1963, 89, αποτιμώντας το όμως κάπως μονόπλευρα, μιås και ύποστηρίζει ότι με το έργο του αυτό, ο Βούλγαρις αντλώντας τις πηγές του από την κλασική άρχαιότητα, τόν αποξενώνει από τόν χριστιανικό μυστικισμό. Για το ζήτημα της εύθανασίας, ένδιαφέρον παρουσιάζει ή εισήγηση του Γρ. Καραφύλλη, «Οί φιλοσοφικές αντίλήψεις του Ευγένιου Βούλγαρι», *Ευγένιος Βούλγαρης*, Πρακτικά Διεθνούς Έπιστημονικού Συνεδρίου, 461-476, [καί *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις*, έκδ. Gutenberg, Άθήνα 2008, 133-147].

11. Ό πλήρης τίτλος: *Διατριβή / περί / Εύθανασίας / προς τόν έρωτήσαντα: / Πῶς ἂν τις ἔχοι γενναίως και εὐ / ψύχως, ἢ ἑαυτῷ ἐπιόντα ἐκδέχσθαι, / ἢ ἐπελθόντα ἑτέροις αὐτῷ οἰκείοις / και φίλοις, φέρειν τόν Θάνατον; / Άπάντησις / Υπό μὲν τοῦ Άρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως μῆσοσολοικῶ φράσει Συγγραφείσα ὑπό δέ / τῶν πανεντίμων Ζωσιμάδων τετραδέλφων / Άναστασίου, και Νικολάου, και Ζῶη και / Μιχαήλ, φιλοτίμῳ δαπάνῃ ἐκδοθεῖσα. / Έν Πετροπόλει / Έν τῷ Τυπογραφείῳ της Αὐτοκρατορικῆς Άκαδημίας / τῶν ἐπιστημῶν ἔτει 1804. Βλ. Δ. ΓΚΙΝΗΣ - Β. ΜΕΞΑΣ, *Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, Άθήνα 1939, τ. Α', 41. Δεύτερη έκδοση ἔγινε τὸ 1848. Βλ. Δ. ΓΚΙΝΗΣ - Β. ΜΕΞΑΣ, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1800-1863)*, τ. Β', Άθήνα 1941, 148. Η έκδοση αὐτή ὀφείλεται στον έκδότη Θ. Χοϊδά από τη Θεσσαλονίκη, ὁ ὁποῖος σέ παράρτημα (σσ. 121-126), θεώρησε σκόπιμο νά δημοσιεύσει και τη Διαθήκη του Βούλγαρι. Μετάφραση στη ρωσική ἐπιχειρήθηκε από τόν Semen Platonov στα 1806. Βλ. STEPHEN BATALDEN, *Catherine II's Greek Prelate*, 150. Μετάφρασή της στη νεοελληνική γλώσσα ἔγινε πρόσφατα. Βλ. ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Διατριβή περί Εύθανασίας*, Πρόλογος Βαρθολομαῖος Α' Οἰκουμενικός Πατριάρχης, Μετάφραση – Έπιμέλεια Γ. Δημολιάτης – Μ. Γαλανάκης, έκδ. Έξάντας, Άθήνα 2005.*

1803¹². Ἡ *Διατριβή* πιθανὸν γράφτηκε γιὰ νὰ καλύψει μεταφυσικὲς ἀνάγκες τοῦ ποιμνίου του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν θέληση νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα «*πῶς ἂν τὶς ἔχοι γενναίως καὶ εὐψύχως, ἢ ἐαυτῶ ἐπιόντα ἐκδέχεσθαι, ἢ ἐπελθόντα ἐτέροις αὐτῶ οἰκείοις καὶ φίλοις, φέρειν τὸν θάνατον;*» ποῦ τοῦ τέθηκε ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τῆς Τρανσυλβανίας Stephan Michael Racovitsa.

Πρόκειται γιὰ ἓνα δοκίμιο, ὅπου τὰ προτερήματα τοῦ γηραιοῦ ἱεράρχη προβάλλουν μπροστὰ μας ἔκδηλα: οἱ πολυπληθεῖς παραπομπές του σὲ ἀρχαίους καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, φανερόνουν τὴν ὀλοκληρωμένη καὶ βαθιὰ ἐνημέρωση ποῦ εἶχε πάνω στὸ ζήτημα τοῦ θανάτου. Κι αὐτό, βέβαια, τὸν τιμᾷ ιδιαίτερα. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ιδιαίτερα πρέπει νὰ προσεχθεῖ στὸ ἔργο τοῦτο, εἶναι ὅτι τεκμηριώνει τὸ γεγονός τοῦ θανάτου, μὲ βάση ὄχι μόνο τὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπίκληση τῆς διδασκαλίας τους, δηλώνει τὴν ἄμεση σύνδεσή του μὲ τὴ βυζαντινὴ σκέψη.

Θέλοντας τὸν θάνατο νὰ εἶναι ὁ λιμένος ὅπου «*φέρει τὴν ποθητὴν ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν*», ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἐπικαλεῖται τὴ διδασκαλία τοῦ Μ. Βασιλείου, λέγοντας ὅτι «*εἰς τοῦτο ἡμᾶς πληροφορεῖ μετὰ λοιπῶν ἀπάντων θεοφόρων πατέρων, καὶ ὁ μέγας Βασίλειος: ὅστις διὰ τοῦτο ἐπωνόμασε τὸν θάνατον, καὶ ὄρμον, καὶ δῶρον τουτέστι, καὶ λιμένα γαλήνιον καὶ ἀτάραχον, καὶ χάρισμα ἐξαιρέτον, καὶ ἐπιθυμίας ἄξιον... τί δὲ Βασίλειον λέγω, καὶ τοὺς λοιποὺς ἱεροὺς ἄνδρας, τοὺς πνευματοφόρους καὶ οὐρανόφρονας; καὶ οἱ ἐθνικοὶ αὐτοὶ ἔτι, οἱ εἰς τὸ σκοτός τῆς δυσσεβείας τυφλώπτοντες, τὸν θάνατον ὅμως οἱ περισσότεροὶ καὶ νουνεχέστεροι, ὡς λιμένα τινὰ ἀναπαύσεως καὶ ἀσφαλείας, καὶ τὸ ἐγνώρισαν, καὶ τὸ ὠμολόγησαν*»¹³.

Θεωρεῖ τὴν «*περὶ τὸν θάνατον ἀφοβία*» τῶν ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι δὲν ἦταν ἔργο φυσικῆς καὶ ἀνθρώπινης δύναμης, ἀλλὰ «*ἀποτελεσμα χάριτος ὑπερφουῶς καὶ ὄλως θείας*»¹⁴. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου θέτει τὸ ἐρώτη-

12. «*Ἐγὼ ἠγγίζον τοὺς χρόνους τῆς ἡλικίας τοὺς ἐξήκοντα, ὅτε ταῦτα τὸ πρῶτον ἔγραψον... Αὐτὸς δὲ ἐγώ, ἄχρι τοῦ παρόντος ἔτους 1803*». Βλ. *Διατριβή περὶ Ἐϑθανασίας*, 72.

13. Αὐτόθι, 115-117. Καὶ ἀλλοῦ μιλᾷ γιὰ τὴν ἴδια θέση τῶν Πατέρων: «*συμφώνως μὲ τὸν τῆς Καπαδοκίας φωστῆρα, ἐδίδασκε περὶ τοῦ θανάτου καὶ ὁ φωστῆρ τῆς Ναζιανζοῦ. Αὐτὸ ὅπου ἐκεῖνος εἶπε δῶρον, οὕτως ὠνόμασε κέρος, κερδαίνει λέγων τὸν θάνατον παραπεσὼν ὁ γενάρχης ἐπάγουσι δὲ καὶ οἱ δύο θεοπέσοι φωστῆρες, ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν λόγον, ὁ εἰς, ὅτι διὰ τοῦ θανάτου ἠρεμεῖ ἡ ψυχὴ ἐξ ὧν ἔμελλε κακῶν καὶ πράττειν καὶ πάσχειν, ὁ ἕτερος, ὅτι διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, ἵνα μὴ ἀθάνατον ἦ τὸ κακόν, καὶ συνάπτει, ὅτι γίνεται φιλανθρωπία ἢ τιμωρία*». Αὐτόθι, 136-137.

14. Αὐτόθι, 21.

μα, κατά πόσο μπορεί να υπάρχει δυνατότητα μετριασμού της δειλίας του θανάτου; Ἄν και ἡ ἀπάντησή του εἶναι θετική, δὲν παραλείπει νὰ ὑπομνήσει ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχει παντελὴς ἀπάθεια καὶ ἀδιαφορία τοῦ θανάτου, ἀλλὰ μόνο μετριοφοβία¹⁵. Στὸ πλαίσιο αὐτό, λοιπόν, ὀρίζει τὸν θάνατο μὲ καθαρὰ ὀρθόδοξα κριτήρια, ὡς ἓνα «διάκενον φάσμα, τὸ ὁποῖον ἐκφοβίζει πρόρωθεν, καὶ γίνεται ἄφαντον ἐγγύθεν καὶ τὸ ἀληθέστερον αὐτὸ τὸ φάσμα, δὲν εἶναι τὸ οὐσιῶδες καὶ ὑποστατικὸν πράγμα ἔξωθεν, ἀλλ' εἶναι ἓνας ἀπλοῦς χωρισμὸς τῆς ἀθανάτου ψυχῆς ἀπὸ τὸ φθαρόν καὶ ἐπικηρόν σῶμα, τὸ ὁποῖον, οἷον κατέστη, δὲν χρησιμεύει πλέον εἰς αὐτῆς κατασκήνωσιν καὶ ὁ χωρισμὸς οὗτος τῶν δύο τούτων φύσεων, καθ' οὓς ὁ Δημιουργὸς ἔστησεν ὄρους, προσέρεχεται ἐξ αὐτῆς τῆς πρώτης ἡμῶν γεννήσεως, καὶ ἀπὸ κοιλίας μητρὸς προκύπτει μεθ' ἡμῶν, καὶ κατὰ μικρὸν αὐξάνει καὶ προχωρεῖ ἕως τέλους»¹⁶.

Σὲ καμμία περίπτωση ὁμως, δὲν βλέπει τὸ θάνατο ὡς μία μορφή φυγῆς. Ἀντίθετα, τεκμηριώνει τὴ νίκη τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸ θάνατο μὲ τὴ σταυρική θυσία τοῦ Χριστοῦ: «Ὁ Αὐτὸς Θεάνθρωπος Ἰησοῦς ὁ Κύριος ἡμῶν, ὅστις ἐπὶ τῆς γῆς ἐφάνη διὰ νὰ λύσῃ αὐτὸ τὸ τοῦ ἀνθρώπινου γένους κατακρῖμα, καὶ νὰ περιτρέψῃ τοῦ θανάτου τὴν δύναμιν, ὅταν βλέπῃ ἐγγὺς τὸν θάνατον, λυπεῖται ὡς ἄνθρωπος, καὶ ἐπαδημονεῖ, καὶ εὐχεται ἵνα παρέλθῃ, εἰ δυνατόν, τὸ πικρὸν αὐτοῦ τοῦ θανάτου ποτήριον, μ' ὅλον ὁποῦ ἐκουσίως, οὐκ ἀκουσίως αὐτὸ ὑποδέχεται λυπεῖται δέ, καὶ οὕτω πιστοποιεῖ, (ὡς διδάσκουσιν οἱ Θεοὶ Πατέρες) ὅτι εἶναι κυρίως τὸ καὶ παναληθῶς, φύσει καὶ πράγματι, καὶ οὐχὶ δοκῆσει καὶ φαντασία ἄνθρωπος καὶ καθ' ὃ ἄνθρωπος, διὰ τοιαύτης λύτης τὸ καὶ ἀδημονίας σαφῶς ἀποδεικνύει, ὅτι εἶναι τὸ τοιοῦτον, ὡς ἀναγκαῖον καὶ ἀδιαχώριστον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως γνώρισμα: λέγω τὸ νὰ λυπῆται φυσικὰ ὁ ἄνθρωπος, καὶ νὰ ἀγωνιᾷ, ἢ ὅταν βλέπῃ προσεγγίζοντα, ἢ ὅταν καὶ ἀπὸ μακρόθεν ἐρχόμενον προβλέπῃ, καὶ προενθυμῆται τὸν θάνατον»¹⁷.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ὅτι ὁ Βούλγαρις μολοντί ἦταν ἐξοικωμένος μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ καὶ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ γραμματεία, στὸ ζήτημα τοῦ θανάτου ἐκεῖνο πού τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ ἐκθέσει τὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἀνάμεσα στὶς συμβατικὲς μορφές τῆς εὐθανασίας, πού πολλές φορὲς καὶ σήμερα τίθενται, κυρίως ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη, ὁ Βούλγαρις ἀποδέχεται μόνον τὴ λεγόμενη πνευματικὴ, δηλαδή ὄχι τὴν «εὐδόση τοῦ θανάτου,

15. Γ. ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 141.

16. *Διατριβὴ περὶ Εὐθανασίας*, 91.

17. *Αὐτόθι*, 9-10.

ἀλλὰ τὴν ἀμβλυνση τοῦ φόβου του μὲ τὴν ψυχικὴ προετοιμασία καὶ τὴ συμπαράσταση στὸν ἐτοιμοθάνατο». Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ Διατριβὴ περὶ Εὐθανασίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν «παρηγορητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου»¹⁸.

Μολονότι ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Βούλγαρι γιὰ τὴν τεκμηρίωση τοῦ γεγονότος τοῦ θανάτου ἔχει αὐτὸ τὸ ὀρθόδοξο ἔνδυμα, δὲν στερεῖται καὶ ἐπανειλημμένων ἀναφορῶν καὶ πρὸς τὴν ἀρχαιοελληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση. Σὲ ὅλες σχεδὸν τίς σελίδες τοῦ ἔργου εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἀντλήση τῶν πηγῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅμως χωρὶς ἰσχυρὰ «φιλοσοφικὰ ἐρείσματα»¹⁹. Ἔτσι, ἡ ἀριστοτελική, ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ στωικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὸ θάνατο, παρουσιάζεται μὲ κριτικὴ διάθεση: «οἱ Στωικοί, ἀλλόκοτοι Φιλόσοφοι, καὶ ἐκτόπως παραδοξολόγοι, προάγοντες ὑπὲρ τὸ δέον, τὸ ἐν τοῖς δεινοῖς εὐσταθὲς τῆς ψυχῆς καὶ καρτερικὸν καὶ ἀκίνητον, ἦσαν τῆ ἀληθείᾳ θαυμαστοί, ἵνα μὴ εἴπω καταγέλαστοι. Ἐξηνθρώπισαν αὐτοὶ οἱ γενναῖοι τὸν ἄνθρωπον, φιλοτιμούμενοι τάχα νὰ τὸν φέρουν εἰς τελειότητα. Θέλונτες τὸν ἄνθρωπον ἀπαθῆ τὸν ἐκατέστησαν ἀνάλητον τουτέστιν ἀπάνθρωπον. Ἀνέδειξαν τὸν ἐξ αἵματος καὶ σαρκὸς ἀπὸ δρυός, ἢ ἀπὸ πέτρης»²⁰.

Ἡ Διατριβὴ περὶ Εὐθανασίας τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρι, ἰδιαίτερα σήμερα ὅπου πολλὰ ζητήματα τῆς βιοηθικῆς, ὅπως καὶ ἡ εὐθανασία ἐπιζητοῦν ἐναγωνίως λύσεις, καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας²¹, πιστεύω ὅτι θέτει ἕνα καίριο

18. ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Διατριβὴ περὶ Εὐθανασίας*, Πρόλογος Βαρθολομαῖος Α' Οἰκου-
μενικὸς Πατριάρχης, Μετάφραση - Ἐπιμέλεια Γ. Δημολιότης - Μ. Γαλιανάκης, 61.

19. Γ. ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, 137.

20. *Αὐτόθι*, 2-3.

21. Σημαντικὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη εἶναι τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Βιοηθικῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. <http://www.bioethics.org.gr> Ἐπίσης ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ νοτομικὸν τῆς ΕΤ 1, «Θεὸς γιὰ μίᾳ μέρα»:

<http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000036898&tsz=0&autostart=0> (Μέρος 1°),

<http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000036900&tsz=0&autostart=0> (Μέρος 2°),

<http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000036904&tsz=0&autostart=0> (Μέρος 3°).

Ἀκόμη βλ. TOM L. BEAUCHAMP, *Εὐθανασία. Ἠθικὲς, φιλοσοφικὲς, ἰατρικὲς καὶ νομικὲς διασάσεις*, ἐπιμ. Μιχάλης Πιτσιλίδης, μτφρ. Βεατρίκη Κάντζολα - Σαμπατάκου, ἐκδ. Ἀρχιπέλαγος, Ἀθήνα 2007. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2003. ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ, Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ, ἐκδ. Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2000. ΜΗΤΡΟΠ. ΦΩΙΩΤΙΔΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Εὐθανασία. Ἐργλημα ἢ εὐεργεσία;*, ἐκδ. Ἱερὰ Μητρόπολη Φθιώτιδος, Λαμία 2003.

προβληματισμό: ἔναντι κάθε μορφῆς εὐθανασίας, ὡς λυτρωτικῆς θανάτωσης, πὸν πολλὰς φορὲς τίθεται ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη, ὁ σοφὸς ἱεράρχης τοῦ 18^{ου} αἰῶνα προτείνει τὴν παραμυθητικὴ συμφιλίωση μὲ τὸν θάνατο, ἡ ὁποία εἶναι βαθιὰ ριζωμένη στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ ὁποία ὅπως ὀρθὰ κορυφαῖος ἱεράρχης τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, «τὸ πρόβλημα τῆς εὐθανασίας δὲν εἶναι πρόβλημα τεχνοκρατικῶν προγραμμάτων μὲ ἄνομα συμφέροντα, οὔτε ἀπρόσωπων νομοθετικῶν ρυθμίσεων γιὰ συνειδησιακὸ ἄλλοθι τῆς ἀνευθυνότητάς μας ἢ δῆθεν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιδιώξεων γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς κ.ἄ. Ἡ στάση μας ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο εἶναι ζήτημα πολιτισμοῦ, καλλιέργειας τῶν συνειδήσεων, εὐαισθησίας, ὑπομονῆς, προσωπικῆς στάσεως ἀπέναντι στὸν πόνο, συμπαράστασης καὶ συντροφικότητας στὸν πάσχοντα»²².

22. ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, «Ἡ εὐθανασία καὶ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο», *Ἰνδικτος*, τχ. 14 (Ἰούνιος 2001) 230.

ΔΙΑΤΡΙΒὴ

ΠΕΡΙ

Ἐϋθανασίας

πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα :

» Πῶς ἄν τις ἔχοι γενναίως τε καὶ ἐνψύ
 » χως, ἢ ἑαυτῷ ἐπιόντα ἐκδέχεσθαι,
 » ἢ ἐπελθόντα ἑτέροις, αὐτῷ οἰκείοις
 » ἢ φίλοις, φέρειν τὸν Θάνατον;

Ἀπάντησις

Ἰπὸ μὲν τῆ Ἀρχιεπισκόπῃ Ἐυγενίῳ τῆ ΒΟΥΛ-
 ΓΑΡΕΩΣ μιζοσολοικῶ φράσει συγγραφεῖσα ὑπο δὲ
 τῶν πανεντίμων ΖΩΣΙΜΑΪΔΩΝ τετραυταδέλφῳ,
 ἈΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, καὶ ΝΙΚΟΛΑΪΟΥ, καὶ ΖΩΗ, καὶ
 ΜΙΧΑΗΛ, φιλοτίμῳ δαπάνῃ ἐκδοθεῖσα.

ἘΝ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΕΙ

Ἐν τῷ Τυπογραφείῳ τῆς Ἀυτοκρατορικῆς Ἀκαδημίας
 τῶν ἐπισημῶν ἔτει 1804.